

Franko Mirošević:

Vela Luka u prohujalim stoljećima od sredine 19. do sredine 20. stoljeća: (prilozi za proučavanje povijesti Vela Luke), Vela Luka: Skupština Općine Vela Luka, 2025.

Osim predgovora, sadržaj knjige je raspoređen u četiri dijela, a u svakome od njih nalaze se poglavlja: *Počeci* – s jednim poglavljem (4 str.); *Dinamični razvoj i vrhunci* – s devet poglavlja (16 str.); *Sukobi i krize* – s trideset dva poglavlja (58 str.); *Stradanje i revolucija (Vrijeme Drugoga svjetskog rata)* – s dvadeset i sedam poglavlja (45.str.). Uz tekst je u knjizi 101 slika – naselja i znamenitih ličnosti - tako da čitalac i vizualno doživljava razvoj Vele Luke, za koju autor na samom početku navodi: „Na otoku se od svih naselja Vela Luka najbrže i najviše razvijala“ (str.7). Knjiga završava *Sažetkom* (6 str.), *Izvorima i literaturom* i *Kazalom imena*.

Svakom čitaocu će *Izvori i literatura* biti posebno vrijedan prilog, a onima koji bi se htjeli baviti detaljnije poviješću otoka kao cjeline dragocjena instrukcija; uz obiman broj objavljenih i neobjavljenih arhivskih izvora navedeno je i 46 autorskih naslova što ih je F. Mirošević koristio u izradi monografije (na njih se poziva u fusnotama uz tekst).

Počeci Vele Luke kao modernog naselja datiraju s kraja 18. stoljeća – s prvom grupom obitelji (njih jedanaest) iz Blata, koje su se za stalno naselile; stočarstvo i ribolov bili su izvori njihove egzistencije. Prema popisu stanovništva 1857. godine Vela Luka već ima 1218 stanovnika. U tom razmjerno kratkom razdoblju od nepunih stotinjak godina Vela Luka se i administrativno osamostalila (od općine Blato) kao nova urbana jedinica. Za to doba je važna komponenta osamostaljenja bilo uspostavljanje i crkvene župe.

Zatim slijedi razdoblje što ga je F. Mirošević naslovio: „Dinamični razvoj i vrhunci“, razdoblje od druge polovice 19. stoljeća do 1914. godine. Najvažniji pokazatelj te dinamičnosti je porast stanovništva: 1880. godina bilo je 1940, a 1910. godine 4333 stanovnika. To je zaista porast broja stanovnika koji opravdava ocjenu o dinamičnosti razvoja Vele Luke. A razlog tome je

svakako taj da je prostor Vele Luke pružao dodatne mogućnosti egzistencije (slobodne površine zemljišta, bogato ribolovno područje, raspoloživi prostor za stanogradnju). Premda autor izričito ne spominje porijeklo tako naglog porasta stanovništva, vjerojatnom se čini pretpostavka da je glavina došla iz Blata – do tada po broju stanovnika najvećem naselju na otoku i već poznatom području iseljavanja stanovništva, ali je bilo i izvan otočnog doseljavanja. Ipak se razvoj ne može ograničiti samo na porast broja stanovništva – uz to je išlo i formiranje školstva, zdravstva, a potkraj stoljeća i osnivanje Narodne glazbe, pa Hrvatskog napretka – društva kojemu je cilj „... da združi, ujedini i zbratimi sve mještane te da društvene članove upozna s prošlošću.“ Društvo je imalo i Hrvatsku čitaonicu, „prvu takve vrste u Veloj Luci“, a zatim je nakon petnaestak godina (1908.) otvorena i Pučka štionica. Sve u svemu, bila je riječ i o razvitku autohtonih kulturnih ustanova koje su u Veloj Luci slijedile ideje i politiku narodnog preporoda.

To bujanje stanovništva, a s njim i društvenog života, oslanjalo se na razvijenu poljoprivrednu, stočarsku i ribarsku djelatnost. Od poljoprivrede je najznačajnija bila proizvodnja vina, ali je uz to bila značajna i proizvodnja ulja, smokava, rogača. A ribarstvo je uzelo maha tako da je 1892. započela s radom tvornica sardina – najprije kao pogon za soljenje ribe, a nakon nekoliko godina i konzerviranje ribe. Uz tu osnovnu proizvodnju razvijale su se i druge privredne djelatnosti – pekare, vinski podrum, mlinovi na parni pogon, tvornica špirita, prese za preradu maslina ... Veliki značaj za razvoj imalo je i uvođenje „jedanput u tjednu izravna plovna linija Split – Hvar – Vela Luka i obratno“, također i izgradnja ceste do Blata, a posebno i pristanišnih obala.

Kompaktna urbana cjelina i impozantni broj (za to doba) etnički homogenog stanovništva morao je voditi i intenzivnom političkom životu. Taj se je koncentrirao kako na pitanja lokalne zajednice (administrativno osamostaljenje od općine Blato i dobivanje statusa općine) tako i na pitanja narodnoga preporoda koji je u Dalmaciji bio snažan u drugoj polovici 19. stoljeća usmjerena na ostvarivanje političkih prava hrvatskog stanovništva (naročito upotrebe narodnoga jezika), otpor odnarođivanju i borbi za sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim pokrajinama. Taj vrlo buran politički

život Vele Luke s kraja stoljeća do propasti Austro-Ugarske Monarhije F. Mirošević sažeto, ali vrlo upečatljivo prikazuje u poglavlju „Političke prilike“ (na str. 22-26)

Slijedi treći, najobimniji dio knjige, naslovljen „Sukobi i krize“. To je vrijeme I. svjetskog rata, kratkotrajne talijanske okupacije završetkom rata (do travnja 1921.) i života u sastavu države SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije do aprila 1941. godine.

Ratna događanja u Veloj Luci nisu se osjetila u samim počecima rata naročito teško, osim što je dio mladega stanovništva bio mobiliziran. Ali se tijekom rata počeo osjećati nedostatak namirnica, a naročito i nevolje s dezerterstvom, tj. zelenim kadrom, pa su austro-ugarske vlasti (žandarmerija) vršile racije hvatanja dezertera. Sa završetkom rata i porazom austro-ugarske vlasti samo je na jedan dan vladalo bezvlašće – 1. listopada je na narodnom zboru nakon mise konstituiran mjesni odbor Narodnog vijeća, ali je to potrajalo kratko, samo tri dana, jer su 4. studenoga 1918. godine Talijani okupirali i Velu Luku (i cijeli otok) – u skladu s Londonskim ugovorom od 26. travnja 1915. Ta će talijanska okupacija potrajati pune tri godine, sve do 17. travnja 1921. godine. Ta se kratkotrajna talijanska okupacija pokazala surovom i izazivala je nezadovoljstvo i otpor stanovništva.

Prestanak okupacije i uspostavljanje civilne vlasti Kraljevine SHS stanovnici Vele Luke oduševljeno su pozdravili, a dolazak odreda vojske, žandarmerije i financa pozdravili su s državnom zastavom i natpisom „Dobro došli“. „Oni su hrvatstvo identificirali u jugoslavenstvu vjerujući da će na taj način ostvariti skladniji život u novoj državi ... Duboko se vjerovalo da će se u zajednici s ostalim jugoslavenskim narodima uspostaviti sloboda i ravnopravnost svih naroda uz poštivanje nacionalnih samobitnosti.“, ali se ubrzo pokazalo da tome nije tako i da je nova jugoslavenska vlast „... u ove naše pitome krajeve uvela vladavinu kundaka, terora i nacionalnog tlačenja.“ Taj razmak između oduševljenja i razočaranja F. Mirošević prikazuje sažeto, ali vrlo upečatljivo na str. 34-36 i može se razumjeti kao korijen brojnih političkih kriza koje su sve do 1941. godine slijedile (ne samo u Veloj Luci, nego i na cijelom otoku).

Cijelo to politički krizno razdoblje F. Mirošević podrobnije opisuje u nizu poglavlja koja dobro iskazuje naslov jednoga od njih: „Političko ozračje“ (str. 40-42). Moglo bi se reći da su političke konfrontacije u Veloj Luci za cijeloga razdoblja do 1940./1941. godine zapravo refleksi političkih sukoba koji su tada dominirali u Hrvatskoj: glavna je politička snaga bio HSS, a režim je koristio sve raspoložive snage da tu snagu i većinsko narodno političko raspoloženje suzbije. F. Mirošević izvrsno prikazuje intenzitet i oblike političkih konfrontacija analizirajući izborne procese u nizu uzastopnih parlamentarnih izbora u godinama: 1923. – 1925. – 1927., pa zatim posebno i prilikom općinskih izbora 1926. godine ... naposljetku i 1940.

Dominirale su na tim izborima tzv. hrvatske liste – jer se vodstva nisu mogla dogovoriti o jedinstvenoj listi HSS. Uprkos toj razjedinjenosti dominantni su na izborima bili Hrvatska lista i Hrvatska težačka lista, „Izborima je na neko vrijeme prekinut nedemokratski način vlasti koji je vlada Kraljevine SHS pomoću imenovanih komesara provodila u cijeloj Dalmaciji.“, a time su „... žandari i policija izgubili jedno od uporišta uz čiju su pomoć provodili nasilje nad onima koji su se suprotstavljali centralističko-unitarističkom sustavu vlasti.“ Novoizabrana općinska uprava zdušno je prionula radu na unapređenju mjesta, a izbori su potvrdili snagu i naklonost stanovništva HSS-u. Ta je godina obilježena i dolaskom Stjepana Radića u Velu Luku („u sklopu svoje turneje po južnoj Dalmaciji“), a oduševljenje s kojim je dočekan silno ga se dojmilo. Ali je i još jedan događaj značajan za razumijevanje političkog života Vele Luke: „Od te godine imena komunista iz Vele Luke se javljaju u policijskim i žandarmerijskim spisima, a kotarska vlast prati njihovo kretanje i djelovanje.“ U slijedećim su godinama bili izvrgnuti i represijama režima (str. 79-80), ali ih ni HSS-ovsko vodstvo nije simpatiziralo.

I sve su slijedeće godine bile opterećene narodnim otporom centralnoj vlasti, što autor zorno prikazuje u poglavljima: „Odjek atentata na Radića“, „Godine obilježene diktaturom i oktroiranim ustavom“ i „Oktroirana' politička stvarnost“ (a kao primjer navodi „prisilno raspuštanje Narodne glazbe“, str. 70-71 – čija je djelatnost obnovljena 1938. pod nazivom Hrvatska narodna glazba).

U tom razdoblju je Vela Luka doživjela i najveći broj stanovnika (5026 u

1921. godini), ali je zatim uslijedio pad (na 4038 u 1931. godini). Nakon 1921., a naročito izborom općinske vlasti, Vela Luka se privredno razvija – zasnovano najviše na tradicionalnim zanimanjima. Značajno se oporavilo vinogradarstvo nakon katastrofe s vinovom lozom pod kraj 19. i početka 20. stoljeća. Ali rezultati seljačkih napora nisu donosili očekivane prihode zbog općeg stanja privrede u zemlji, tj. kriznih razdoblja (velike količine vina nisu se mogle povoljno plasirati). Tada dolazi i do vrlo značajne agrarne reforme (1930. godine) kojom je dokinut kolonatski odnos, a zemlja podijeljena dotadanjim kolonima, doduše pod uvjetima koji nisu bili naklonjeni težačkoj masi. Vjerojatno su nestabilni uvjeti egzistencije uzrokovali veliku emigraciju (jer se krajem 1929./1930. godina bilježi masovni egzodus stanovništva iz Blata, pa i iz Vele Luke), a „po zanimanju najviše iseljenih bilo je težaka (50,7%)“. Tek se od 1935. godine s popuštanjem privredne krize nazire oporavak i u Veloj Luci (razvoj vinogradarstva, osobito i ribarstva, prerada ribe, ali i poljoprivrednih proizvoda, pozitivno djelovanje zadruge Gospodarska sloga, a 1939. godine je proradila i električna centrala).

Uprkos svim teškoćama Vela Luka intenzivno razvija i školstvo i sportsku djelatnost, ali i kulturno-umjetničko djelovanje – na što F. Mirošević ukazuje nizom primjera.

Političke prilike u svijetu i u cijeloj Jugoslaviji reflektirale su se i u Veloj Luci. To su pokazali i općinski izbori 1940. godine: na tim je izborima premoćno pobijedila lista HSS-a (19 mandata), ali je druga, Seljačko-radnička lista (koju su istaknuli komunisti) dobila 5 mandata. Stoga je političko raspoloženje u Veloj Luci uoči rata na neki način iskazivalo i proturežimsko i proturatno raspoloženje stanovništva.

U četvrtom dijelu, naslovljenom „Stradanje i revolucija. Vrijeme Drugoga svjetskog rata“ podrobnije se opisuje propast Kraljevine Jugoslavije, druga talijanska okupacija i aneksija. U početku je ponašanje okupacijskih vlasti bilo usmjereno na održavanje mira, ali se odmah pristupilo talijanizaciji javnoga života: raspuštena su sva udruženja građana, nastava je potalijančena i forsirana je nastava koja će mladost odgajati u fašističkom duhu. A zamrla je i privredna djelatnost, primjerice se ulje nije smjelo prodavati (sve iznad određene količine po domaćinstvu rekvirirali su za talijansku vojsku), a

proizvodnja tvornice ribljih konzervi je usmjerena na snabdijevanje talijanske vojske. „Postojeća vlast i političke snage, tj. HSS su prihvatili talijansko pripojenje (aneksiju) ne stvarajući probleme novoj vlasti ... Jedini koji nisu prihvaćali aneksiju i okupaciju bili su komunisti čije vodstvo poduzima pripreme još prije početka napada na Kraljevinu Jugoslaviju.“ (str. 102)

Zatim u nizu poglavlja F. Mirošević opisuje kako su komunisti započeli s organiziranim otporom okupatoru već u srpnju 1941. godine, njihov ustrajan rad na pridobivanju što šireg kruga ljudi za taj otpor, potanko prikazuje prve organizirane akcije s kraja 1941. i prve polovice 1942. godine i dvije prve velike diverzije: jedna je oduzimanje broda kojim su Talijani odvozili rekvirirano ulje, druga uništenje pogona tvornice sardina. Istovremeno je pokrenuto formiranje partizanskog odreda, tako da su već u travnju 1942. godine „... formirane partizanske oružane jedinice, i to u Žrnovu, Blatu i Veloj Luci. Ukupno su ta tri središta imala 42 partizanska borca; u Veloj Luci ih je 15:“ (str. 104) Naravno da je to pojačalo okupatorsku represiju, a o njoj je riječ u poglavlju: „Svakodnevnica obilježena terorom i bolesti“.

Već je i za okupacije rađeno na stvaranju novih organa narodne vlasti, a kapitulacijom Italije rujna 1943. ta je vlast, Mjesni narodnooslobodilački odbor, postala glavna poluga života u stečenoj slobodi. Oduševljenje oslobađanjem od okupatora doprinijelo je i masovno uključivanje u redove NOV-e – oko 600 boraca. Ali se i u ostale oblike organiziranog rada uključio veliki broj ljudi. Tome je pridonijela i povoljna situacija na bojištima u Jugoslaviji/Hrvatskoj. A kako je nakon prestanka okupacije bio organiziran život F. Mirošević opisuje u poglavljima: „Svakodnevnica u razdoblju ,100 dana slobode“ i “Obračun s narodnim neprijateljima“.

Tih „100 dana slobode“ prekinuto je brutalnom nacističkom okupacijom otoka – Vela Luka je bila zadnja točka s koje su partizanske jedinice prešle na Vis, a velika masa ljudi (s Pelješca i cijelog otoka) u zbjeg (čuveni El Shatt). Kako je izgledao život u Veloj Luci za vrijeme nacističke okupacije F. Mirošević potanko opisuje u nekoliko poglavlja na str. 119-128. Značajno je da je usprkos svim teškoćama partizanski pokret bio aktivan: ilegalno je djelovao i u Veloj Luci (Mjesni NOO), ali su uz to postojale i oružane partizanske grupe u predjelima Potirna i Peruša.

Sve se mijenja oslobođenjem Vele Luke u travnju 1944. godine – nakon uspješnog desanta što su ga izvršile jedinice 26. divizije NOV-e. Odmah je organizirana nova vlast i započela je obnova života u Veloj Luci.

Obimnu građu F. Mirošević je pregledno izložio u Rezimeu na str. 143-148.